ISSN 2278-8808 IMPACT FACTOR: 1.38
An International Peer Reviewed
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL
FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

मानसशास्त्रीय कसोटयांचा वापर व संशोधन

डॉ. नंदिनी पाटील
टिळक शिक्षण महाविदयालय
पुणे ३०

प्रा. वैशाली शिंदे
अध्यापक महाविदयालय
अरण्येश्वर पुणे ९

प्रस्तावना ः

मानसशास्त्रीय चाचण्या हे मानवी वर्तन समजावून घेण्यासाठीचे एक वस्तूनिष्ठ व प्रमाणित असे साधन आहे. मानवीवर्तन समजावून घेण्याबरोबरच माणसांच्या भविष्यकालीन वागण्याचा अंदाज करण्याचे ही ते एक तंत्र आहे. चाचण्यातील घटक संच म्हणजे मानवी प्रतिक्रिया मिळविण्यासाठी तयार केलेला उद्दिपक असतो. या प्रतिक्रियांचे गुणांकन करता येते. हे गुण वर्तनाबावत निष्कर्ष काढण्यास उपयुक्त ठरतात. चाचणी ही व्यक्तीच्या वर्तनाचा अभ्यास करण्यासाठीची एक शास्त्रशुध्द पध्दत आहे.

मानसशास्त्रीय कसोटया ः

मानसशास्त्रीय कसोटया अथवा चाचण्यांचा शैक्षणिक संशोधनासाठी तसेच मानसशास्त्रातील संशोधनासाठी वापर करण्यात येतो. त्याचप्रमाणे मानसशास्त्रीय कसोटया प्रायोगिक व वर्णनात्मक संशोधनामध्ये वापरण्याचा प्रमुख उद्देश म्हणजे वैयक्तिक भेदाचे मापण करून त्यांचे वर्णन करणे हा होय. मानसशास्त्रीय कसोटया शैक्षणिक संशोधनात बे याच प्रमाणात वापरताना दिसतात.

"एखादया व्यक्तीच्या अथवा गटाच्या ज्ञानाचे कौशल्याचे भावनांचे बुद्धीचे अथवा अभियोग्यतेचे मापन कारण्याचे साधन म्हणजे कसोटी होय." .. (Gay 1992)

कसोटी ही व्यक्तीच्या व्यक्तीमत्वाचे विश्लेषण करण्यासाठी साधन म्हणून वापरल्याा जाते. या कसोटीमधूनच वर्तनाची सामान्यतत्वे शोधून काढण्यात येतात. तसेच व्यक्तीच्या वर्तन समस्याचे निराकरण करण्यात येते. त्याप्रमाणे तिच्या भावी काळातील वर्तनाचा अंदाज घेण्यात येतो.

मानसशास्त्रीय कसोटीची व्याख्या

- “वर्तन निरिक्षण करण्याची आणि सांख्यिक □मवारीच्या आणि निश्चित वर्गीकरणाच्या (Fixed Categories) साहाय्याने वर्णन करण्याची पध्दतशीर कार्यप्रणाली म्हणजे कसोटी.” . . . . .Cronbach
- “ वर्तनाच्या नमुन्याचे वस्तुनिष्ठ आणि प्रमाणित मापन करण्याचे साधन.”
  ......Anne Anastasi
- “ शाब्दिक, अशाब्दिक आणि इतर वर्तनाच्या साहाय्याने समग्र व्यक्तिमत्वाचे वस्तुनिष्ठ पध्दतीने मापन करणारे प्रमाणित साधन म्हणजे मानसशास्त्रीय कसोटी.”
  ....Freema
- “ मानवी वर्तनाचे वर्णन आणि मापन करणे ज्या साधनाद्वारे सोपे जाते त्यास मानसशास्त्रीय कसोटी असे म्हटले जाते.” . . . (John W.Best)
- मानसशास्त्रीय कसोटया म्हणजे विशिष्ट बाबींचे मापन करण्यासंबंधी तयार केलेल्या कसोटया होत.

  उदा. प्राविण्य□समायोजन□क्षमता□बुद्धी□अभिरूची □विशिष्ट क्षमता इत्यादी.

मानसशास्त्रीय कसोटयांचे प्रकार ः

मानसशास्त्रीय कसोटयांचे मुख्यतः दोन प्रकार आहेत.

- अप्रमाणित कसोटया

- प्रमाणित कसोटया

- **अप्रमाणित कसोटया ः**

या प्रकारच्या कसोटयामध्ये प्रमाणीकरणाची प्रि□या करण्यात येत नाही. त्यांची वैधता आणि विश्वसनीयता ही सामान्य दर्जाची असते. या कसोटयांचे उदयोगक्षेत्रही मर्यादित स्वरूपाचे असते. त्याचप्रमाणे अप्रमाणित कसोटयाकरिता मानके (Norms) तयार केलेली आढळत नाही.

- **प्रमाणित कसोटया ः**

वेगवेगळया सामान्य प्रकारच्या शैक्षणिक यशाचे वस्तुनिष्ठ मापन करण्यासाठी प्रमाणित चाचण्या वापरण्यात येतात. यात मूल्यांकनाचे घटक प्रमाणित व नियंत्रित केलेले असतात. प्रमाणित चाचण्यांची वैधता आणि विश्वासार्हता ठरवून दिलेली असते. चाचण्याचे एक माहितीपत्रक सोबत दिलेले असते. त्यात मूल्यांकन परिणामाचे निर्वचन मानक यांचा त्यात समावेश करण्यात येतो.

(Standardized Test for which content has been selected and checked empirically, for which norms have been established and for which uniformed, administered and scoring exists and which may be relatively scored)

एकल पुस्तिका ह्यांनुल्ह दिलेली असून त्यात आवश्यक सूचना दिलेल्या असतात. प्रमाणित चाचणीचे विश्वसनीयता□वस्तुनिष्ठता□वैधता □व्यापकता □भेदाभेद□क्षमता ठरलेली मानके हे गुणधर्म असतात. त्यात कसोटी कशी घ्यावी किती वेळ दयावा कोणते साहित्य वापरावे□ सूचना कोणत्या दयाव्या□शंकेचे निराकरण कसे करता येईल. गुणांक कसे करावे याची माहीती देण्यात येते.

मानसशास्त्रीय कसोटीचे स्वरूप ः

ज्यात काही प्रमाणित प्रश्न विचारलेले असतात आणि व्यक्ति त्यांना लिहून किंवा तोंडी उत्तरे देते अशी एका कार्यप्रणालील (Procedure) कसोटी म्हणतात. कोणतीही मानसशास्त्रीय कसोटी व्यक्तिचे दोन र्त हेने मापन करते.

१. व्यक्तिची जास्तीत जास्त कार्यशक्ति मोजणे.

२ . व्यक्तिच्या विशिष्ट वर्तनाचे प्रमाण ठरविणे .

जास्तीत जास्त कार्यशक्ती मापनात व्यक्तिच्या विविध तहेच्या क्षमतांचा समावेश होतो . (Abilities aptitudes) उदा . बौध्दिक क्षमता भाषिक क्षमता यांत्रिक क्षमता वगैरे विशिष्ट वर्तनात वृत्ती रूची सवयी व्यक्तिमत्व गुणधर्म वगैरेचा अंतर्भाव होतो . व्यक्तिच्या विशिष्ट वर्तनाचे मूल्यमापन दोन पध्दतींनी करता येते .

१ . निरिक्षण (Observation)

२ . स्व निवेदन तंत्र (Self Report Technique)

- **निरिक्षण (Observation) :**

निरीक्षक व्यक्तिवर्तनाचे निरिक्षण करून निवेदन देतो . त्यामुळे निरीक्षकाला निरिक्षणाचे वस्तुनिष्ठ तंत्र आवगत असले पाहिजे . म्हणूनच हया क्षेत्रात काम करणाया मानसशास्त्रज्ञांना निरीक्षण करण्याच्या पध्दतींचे प्रशिक्षण देणे आवश्यक ठरते . या प्रशिक्षणावरच निरिक्षकाचे यश आणि व्यक्तिच्या विशिष्ट वर्तनाचे वस्तुनिष्ठ मापन अवलंबून असते . ही पध्दती अर्थात फारच चांगली आहे . परंतु खर्चिक व वेळखाऊ असल्याने गंभीर वर्तनसमस्यांचे मापनच या पध्दतीने केले जाते .

- **स्व निवेदन तंत्र (Self Report Technique) :**

स्व निवेदन तंत्राव्दारे व्यक्तिला स्वतःलाच स्वतःच्या वर्तनाचे निरिक्षण करून निवेदन करायला सांगितले जाते . स्वतःच्या आवडीनिवडी वृत्ती व्यक्तिमत्व वगैरेविषयी व्यक्ति चांगले निवेदन करू शकेल .

उदा . <u>व्यक्तिमत्व</u> शोधिका रूची प्रश्नावली वृत्ती कसोटी वगैरे . बुध्दीगुणांक काढणे असो विकृती तपासणे असो किंवा अभिरूचीचे मापन करणे असो मानसशास्त्रीय चाचण्या अशा विविध कामा मध्येआपल्याला निष्कर्षाप्रत येण्यासाठी मदत करतात . त्यांच्यामध्ये जे आढळले ते १00% तसेच असे मात्र गृहीत धरून चालत नाही . मानसशास्त्रीय चाचण्या वापरण्याचे जे कारण आहे हेतू आहे त्या ध्येयापर्यंत पोहोचण्यासाठी वाटाडयाचे काम त्यातून होते .

मानसशास्त्रीय कसोटीचे उपयोग ः

वास्तविक पाहता व्यक्तिला स्वतःचीच माहिती मिळविण्याचे एक उत्तम साधन म्हणजे मानसशास्त्रीय कसोटी.

व्यक्ति ही बुध्दिच्या बरोबरीने अभिरूची□अभिक्षमता□अभिवृत्ती अशा विविध गुणांनी परिपूर्ण आहे.व्यक्तिमत्त्वाच्या या गुणांचा अभ्यास केल्यावरच व्यक्तीचा खया अर्थाने परिचय होऊ शकतो.हे लक्षात घेऊन या घटकांचे मापन करणाया निरनिराळया चाचण्या मानसशास्त्रज्ञांनी बनविल्या आहेत.

व्यक्तिची आवड हा तिच्या व्यक्तिमत्त्वाचा गाभा असतो.जी गोष्ट आवडणारी असते त्यासाठी व्यक्ती अधिक कष्ट घेण्यास पैसा वापरण्यास व वेळ देण्यास तयार असते.एक प्रकारचे समाधान त्यातून तिला मिळत असते.हे समाधान तिचे मानसिक स्वास्थ टिकविते.त्या दृष्टीने व्यक्तीची अभिरूची कोणती हे समजावून घेणे अत्यावश्यक बनते.विशेषतः अभ्यास□माची निवड□व्यवसायाचे क्षेत्र ठरवित असताना याचा गांभीर्याने विचार करावा लागतो.म्हणून अभिरूचींचे मापन करणाया विविध चाचण्या अस्तित्वात आलेल्या दिसतात.

व्यक्तिमत्त्वाचे मापन करणाया चाचण्या व्यक्तीच्या अनेक गुणवैशिष्टयांचे मापन करतात.व्यक्तिमत्त्वाची माहिती घेण्यासाठी मानसशास्त्रीय चाचण्या उपयोगी पडतात.

खालील क्षेत्रात मानसशास्त्रीय चाचण्या उपयोगी पडतात.

- शैक्षणिक क्षेत्र
- वैवाहिक क्षेत्र
- व्यावसायिक क्षेत्र
- विकृतांचे क्षेत्र
- वैयक्तिक क्षेत्र
- संशोधन क्षेत्र

शैक्षणिक क्षेत्र ः (Educational Field) :

- शिकण्याची प्रि□या अधिक सुकर व्हावी म्हणून अभिक्षमतांनुसार विदयार्थ्यांची गटवारी करणे आवश्यक असते.या कामात चाचण्या साहाय्यभूत ठरतात.

- अभ्यास्रमाची व्यवसायाची निवड विदयार्थ्याला करावी लागत असते त्यावेळी चाचण्या उपयोगी पडतात .
- बृध्दी अभिक्षमता अभिरूची व अभिवृत्ती यांचा विचार करून मार्गदर्शक चाचण्यांच्या सहाय्याने विदयार्थ्याला योग्य दिशा देऊ शकतो .
- शैक्षणिक मार्गदर्शन किंवा समुपदेशन करण्यासाठी मार्गदर्शक चाचण्यांचा उपयोग करतो .

व्यावसायिक क्षेत्र ः (Vocational Field)

- कामगारासाठी योग्य काम व कामासाठी योग्य कामगार निवडण्यासाठी चाचण्यांचा उपयोग होतो .
- व्यवसायाशी समायोजन करताना येणाया समस्या सोडविताना चाचण्यांचा उपयोग होतो .

वैयक्तिक क्षेत्र ः (Individual / Personal Field)

- अंपगत्वावर मात करणे व्यक्तीच्या वैयक्तिक समस्या सोडविणे यासाठी व्यक्तीला स्वतंत्रपणे मार्गदर्शन किंवा समुपदेशन करण्यासाठी चाचण्या उपयोगी पडतात .
- व्यक्तीला कोणत्याही स्तरावर समायोजन हे वैयक्तिक पातळीवर करावे लागते त्यावेळेला तज्ञमार्गदर्शक चाचण्यांचा वापर करतात .

वैवाहिक क्षेत्र (Marital Field)

- जोडीदाराची निवड साथीदाराशी जुळवून घेणे पालक बालक संबंधामधल्या समस्या इतर प्रश्नांवर उपाय शोधताना चाचणी देवून व्यक्तींना मार्गदर्शन केले जाते .

विकृतांचे क्षेत्र

- विकृतीमागची कारणे समजावून घेताना जास्तीत जास्त वापर हा चाचण्यांचा केला जातो .
- चाचण्यांचा मार्ग अवलंबून पुढील उपचारांची दिशा ठरविली जात असते .

संशोधन क्षेत्र

१ मानवी वर्तनाबद्दल काही निष्कर्ष काढण्यासाठी जी माहिती मिळवावी लागते त्यासाठी एक महत्त्वाचा मार्ग असतो मानसशास्त्रीय चाचण्या .

२ विकासाच्या अवस्थांप्रमाणे दिसून येणाया बदलांचा अभ्यास निरनिराळया शैक्षणिक पध्दतींचे होणारे परिणाम वातावरणांतील घटकांचा वर्तनावरील प्रभाव अशा विविध व एकमेकांपेक्षा वेगळया विषयांमध्ये संशोधन करताना चाचण्या उपयोगी ठरतात.

मानसशास्त्रीय कसोटयांचा व्यावहारिक उपयोग ः

- **नैदानिक क्षेत्र ः (Clinical Field)**

  भावनिक अस्वस्थता□संघर्ष□गुन्हेगारी प्रवृत्ती□चिंता□निराशा□व्यक्तिमत्त्व विकृती□विकृत व्यक्तिमत्त्व विकसन वगैरे अनेक समस्या ओळखण्यासाठी त्यांचा अभ्यास करण्यासाठी विकृतींवर उपचार करण्यासाठी मानसशास्त्रीय कसोटया वापरल्या जातात.

- **औदयोगिक क्षेत्र ः (Industrial Field)**

  कर्मचायांची निवड करण्यासाठी□वर्गीकरण करण्यासाठी□औदयोगिक समस्या समजवण्यासाठी मानसशास्त्रीय कसोटया वापरता येतात.

- **लष्करीभरतीसाठी ः (Military)**

  मानसशास्त्रीय कसोटयांचा उपयोग पारंपरिक आहे.पहिल्या महायुध्दापासून आजतागायत लष्करी कर्मचायांची निवड आणि वर्गीकरण मानसशास्त्रीय कसोटयांच्या आधारे केले जाते. याशिवाय सैनिकांची व्यक्तिमत्व वैशिष्टये□युध्दविकृती□मनोधैर्य (Morate) □वगैरे अनेक गोष्टींसाठी मानसशास्त्रीय कसोटया वापरल्या जातात.

- **सामाजिक क्षेत्र ः (Social Field)**

  सर्व तहेने व्यावहारिक प्रश्न आज मानसशास्त्रीय कसोटयांच्या आधारे समजावून घेण्याचा प्रयत्न केला जातो.व्यक्तिमत्त्वावर होणारे परिणाम□पति पत्नीतील संबंध व त्यांचा मुलांच्या विकासावरील परिणाम□ विवाहसमस्या वगैरेसारख्या कौटुंबिक प्रश्नांचा अभ्यासही मानसशास्त्रीय कसोटया वापरून करतात.गुन्हेगारी□बालगुन्हेगारी□मादक द्रव्य सेवनाचे परिणाम मादक द्रव्य सेवन आणि व्यक्तिमत्त्व गुणधर्मांचा संबंध□वगैरे अनेक प्रश्नांचा अभ्यास सामाजिक क्षेत्रातच येतो.

- **उपबोधन ः (Counselling)**

आजच्या धकाधकीच्या काळामध्ये उपबोधनाची गरज जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात लागते. उपबोधनाच्या कामासाठी मानसशास्त्रीय कसोटयांचा जास्तीत जास्त वापर केला जातो. सुरूवात जरी शैक्षणिक आणि व्यावसायिक मूल्यमापनापासून झाली तरी आज जीवनाच्या सर्व अंगाचे मूल्यमापन मानसिक कसोटयांव्दारा होऊन आवश्यक असल्यास उपबोधन केले जाते.

❖ **मानसशास्त्र चाचण्यांचा वापर क□ कलेले संशोधन □**

1. A study of development thinking skills amongst secondary school students
   1.Revens progressive inttigence
   2. of is quick scoring mental ability test
2. Gifted adolescent & their self concept
   1.Adaptation of the wells Alpa Ex a form in English.
   2. Jaloza Group test of generalment ability in Hindi.
   3.Singhs Groups test of General mental ability.
   4.The reven´s s.p.m.
3. A comparative study of Relationship Between self concept and Anxiety among Adolescence students.
   1. Self concept scale
   2. School anxiety scale(sas)
4. An Experimental study of listening achievement of std.1 Children in pune city
   [phatak´s non □ verbal □Draw a man´standardized test]

५. कुमारावस्थेतील विदयार्थ्यांच्या बुध्दिमापनाचा अभ्यास

[STANDARD PROGRESSIVE MATRICES-SETS,A,B,C,D,E
– prepared by J.c.Ravan]

६. शिक्षणशास्त्र महाविदयालयातील वसतिगृह निवासी विदयार्थी आाणि वसतिगृह अनिवासी विदयार्थी यांच्यामधील समायोजनाचा तुलनात्मक अभ्यास

(चाचणी □ समायोजन प्रश्नावली □ म.न.पलसाने)

७. माध्यमिक शाळेतील भौतिक सोयी □सुविधांचा विदयार्थ्यांच्या शालेय समायोजनावर होणा□या परिणामांचा अभ्यास

(शालेय जीवन प्रश्नावली □ प्रज्ञा मानस संशोधिका ज्ञान प्रबोधिनी)

८. विदयार्थ्यांची अभाषिक बुध्दिमत्त्ता व समायोजन क्षमता यातील सहसंबंध यांचा चिकित्सक अभ्यास

(डॉ.नाफडे यांची अभाषिक बुध्दिमत्त्ता चाचणी

डॉ.बेल यांची समायोजन शोधिका चाचणी)

९. ग्रामीण व शहरी भागातील उच्च माध्यमिक स्तरावरील इयत्ता ११वी तील विदयार्थ्यांच्या पर्यावरण शिक्षण विषयक अभिवृत्तीचा तौलनिक अभ्यास.

(अभिवृत्ती शलाका पर्यावरण शिक्षण विषयक अभिवृत्ती)

१0.अध्यापक विदयालयातील छात्राध्यापकांच्या स्व संकल्पनेचा अभ्यास व उपाययोजना

(Self Concept List Rating Scale (S.C.L.) - Dr.(Mrs) Pratibha Deo (Pune).

संदर्भ ग्रंथ

- गुळवणी मेधा (२00९),मार्गदर्शन व समुपदेशन,पुणे,नित्य नूतन प्रकाशन.
- पाटिल अनिता (२00८)□मानसशास्त्रीय चाचण्या □पुणे□डायमंड पब्लिकेशन्स.
- गाजरे रा.वि.□अशुमती चिटणीस (२00६), अध्ययन अध्यापनाचे मानसशास्त्र आणि मानसशास्त्रीय प्रयोग□पुणे□नित्य नूतन प्रकाशन.
- करंदीकर सुरेश□मीना मंगरूळकर (२00७), इतिहास आशय अध्यापन पध्दती□ कोल्हापूर□फडके प्रकाशन.
- जगताप ह.ना. (१९९५) शैक्षणिक मानसशास्त्र□पुणे □नरेंद्र प्रकाशन.